

ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКІ «ПІДСТУПНІ ДРУЗИ ПЕРЕКЛАДАЧА» ЯК ПРОБЛЕМА ЛІНГВОДИДАКТИКИ

О. Паламарчук (Київ)

Однією з важливих і складних проблем оволодіння іноземною спорідненою мовою є подолання інтерференційного впливу рідної мови, що в психолінгвістичному аспекті пояснюється дією «інерційних структур пам'яті» (В. Бублик), а у власне лінгвістичному - тотожністю чи подібністю плану вираження окремих одиниць двох мов при їх семантичній відповідності. На лексико-семантичному рівні йдеться, зокрема, про міжмовні омоніми, які в перекладознавстві й лексикографії з кінця 20-х рр. ХХ ст. називають «підступними (або фальшивими) друзями перекладача» (ПДП). Деякі дослідники твердять, що кількість цих лексичних одиниць у слов'янських мовах незначна, проте їх висока частотність у текстах та комунікативних актах змушує акцентувати на них увагу і в теоретичному плані, і в практиці навчання іноземним мовам, а так само і в лексикографії та перекладознавстві.

У вітчизняній лінгвістиці найбільш відомі лексикографічні описи ПДП охоплюють англо-російський, німецько-російський та французько-російський матеріал; український матеріал поки що залишався поза увагою словникарів.

Аналіз типових помилок, що їх припускаються носії української мови при оволодінні спорідненою, у нашому випадку чеською, мовою, показує, що завдяки своїй подібності, схожості у плані вираження чеські й українські слова ототожуються, оскільки виникають хибні асоціації й уявлення, хоч за значенням і функціонуванням такі слова не збігаються зовсім або їх значення чимось розходяться. Повсякденна практика викладання чеської мови в українській аудиторії засвідчує, що подібні ототожнення й випадкові хибні асоціації, зумовлені як мовними, так і позамовними факторами, що досить часто виявляються дуже живучими. Вони закріплюються у пам'яті студентів і заважають правильному сприйманню навіть після неодноразового виправлення помилок, після «переучування» на правильне і роботи з словником; зрештою, вони порушують комунікативну цінність висловлювання (напр.: *y jeho považaju - já ho považuji* замість правильного *vážím si ho*;

виховання поваги - *výchova povahy* замість правильного *výchova úcty*; *rušit někam* замість *vydat se někam*; *zákusek* замість *předkrm* і т. п.).

З'ясування причин виникнення чесько-українських ПДП показує, що вони дуже часто індивідуальні для того чи іншого перекладача, але в цілому типові. Це, безперечно, і фонетичне зближення слів різного походження, і втрата словом вихідного значення в одній із мов (Русанівський 1983), і паралельні новотворення (Супрун 1958), і звукова подібність у процесі словотворення (через використання тих самих морфем). У чеській та українській мовах часто йдеться про однакові за походженням і значенням слова (спільного лексичного фонду слов'янських мов), які при подальшому самостійному розвитку мов диференціювали свої значення (іноді настільки, що стали позначати повну протилежність): *čerstvý (свіжий) - черпставй (tvrďý)*, але разом з тим інколи зберігають і спільне значення: *život (життя) - живйт (břicho), páchnout (смердіти) - пахнути (vonět)*.

Незнання або неврахування тих розходжень, які відбулися в процесі самостійного, відмінного розвитку чеської та української мов, призводять до хибного сприйняття чеських одиниць носіями української мови. Так, зміни на фонетичному рівні викликають появу ПДП типу *mýlit se (помилатися) і милити/ся (mydlit se)*, оскільки приголосні *-d-, -t-* у групах *-dl-, -tl-* в українській мові занепали; існування ПДП *суд (soud) - суд (бочка)* пояснюється тим, що чеське *soud* розвинулося із ст.-ч. *súd* внаслідок переходу *-u-* в *-ou-*; окремі чесько-українські ПДП є результатом перегласовки, звуження: *sukně (спідниця) - сукня (šaty), lékárna (аптека) - лікарня (nemocnice)*.

Наслідком морфологічної інтерференції можна пояснити випадки помилкового вживання категорії роду деяких лексичних одиниць: *problém* (ч.р.) - проблема (ж.р.), *tema* (с.р.) - тема (ж.р.), *lexikon* (с.р.) - лексикон (ч.р.), *banka* (ж.р.) - банк (ч.р.).

Уявна тотожність призводить також до невластивої словам заміни їх форми в числі: *hodiny* - години і годиник. Багато похибок з'являється при відтворенні по-українськи чеських дієслів із префіксами, що зустрічаються в обох мовах: заїздити (*uštvat jízdu*) і (*zaježdít vůz*) (обкатати); *nadejít* (скоротити шлях) - надійти (*dostat*); *zavěsit* (повісити трубку) - завісити (*zastřít*); *zavařit* (законсервувати) заварити (*uvařit čaj*). Певні труднощі спричиняють і слова, що належать до різних частин мови: *ráno* (іменник) - рано (прислівник), *šest* (іменник) - *šest* (числівник).

Важливим фактором утворення ПДП і появи їх при перекладі тексту із споріднених мов виступають семантичні й стилістичні зміни, що відбуваються в обох мовах по-своєму, незалежно одна від одної. Детальну класифікацію слов'янських ПДП за семантичними ознаками розробив З. Гросбарт, за лексичними й стилістичними - Р. О. Будагов.

Саме цього плану ПДП завдають чи не найбільше прикросщів: магазин працює - *obchod je otevřen*, автобус іде - *autobus jede*, ліфт не працює - *výtah nejedí, nefunguje*; питомий (*původní*) - *pitomý* (дурний), *čirkev* - церква, ходити до церкви - *chodit do kostela* (а не *do církve*).

ПДП - явище надзвичайно багатогранне і неоднорідне, тому умовно виділимо кілька груп, які становлять особливі труднощі для української аудиторії:

1. ПДП як наслідок збігу звучання слів двох мов

1.1. повні, які належать до тієї самої частини мови і є омонімічними у переважній більшості форм: *kubánský* (кубинський) і кубанський (*kubáňský*); *rozdíl* (відмінність, різниця) і розділ (*kapitola*); *grunt* (1. фундамент, 2. садиба, 3. селянське господарство) і ґрунт (*půda*);

1.2. часткові, у яких звуковий збіг, тобто однакове звучання слів, зустрічається тільки в деяких формах; часто вони належать до різних частин мови: *hroší* від *hroch* (бегемот) і гроші (*peníze*); *ráno* (ранок) і рано, вранці;

2. ПДП як результат відображення слова на письмі

2.1. чеські й українські лексичні одиниці тотожні за написанням, хоча відрізняються звучанням - наголосом: *vykládač* (1. навантажувач, 2. коментатор, 3. гадалка) і викладач (*učitel, přednášející, vyučující*); *vykázat* (1. призначити, 2. вигнати, виселити, 3. показати) і виказати (*vyjádřit, vyslovit*); *trávu* (злаки, злакові культури) і трави (*byliny*);

2.2. слова, близькі за написанням і схожі звуковим відтворенням: *sukně* (спідниця) и сукня (*šaty*); *houska* (булочка) і гуска (*husa*); *dělový* (гарматний) і діловий (1. *úřední*, 2. *věcný*, 3. *schopný, zdatný*).

2.3. слова, різні за написанням, але зближені за асоціацією: *horký* - гарячий, а не гіркий; *divný* - підозрілий, а не дивний; *lidský* - людський, а не людський.

Зовнішня (звукова чи графічна) подібність пари слів не завжди є вирішальним фактором того, чи виникне хибне ототожнення цих лексем. Різна логіко-предметна співвіднесеність слів при випадковому збігові планів вираження досить часто перешкоджає збігові значень чеської та української одиниці, тим більше, що слова виступають ізольовано лише в словнику, а в процесі комунікації завжди наявний контекст. Саме тому розгляд ПДП за збігом/розходженням значень дає змогу виділити такі їх групи:

а) абсолютні ПДП, що означають різні предмети і явища в чеській та українській мовах: *palička* (1. молоток, 2. голівка) і паличка (*hůlka*); *kanava* (канва) і канава (*příkop*);

б) часткові ПДП, у яких збігається одне із значень полісемічного слова: *chytří* (1. розумний, 2. кмітливий, 3. дотепний, 4. хитрий); *pochod* (1. крок; 2. похід, 3. марш, 4. процес);

в) стилістично-відтінкові ПДП: хата - *chata*, яке в чеській мові позначає «халупу, халабуду, легку дачну будівлю».

Зазначимо, що переважна більшість чесько-українських ПДП - полісемічні слова, а тому пари таких лексичних одиниць характеризуються як спільними, так і відмінними елементами смислової структури. Так, чеське *silný* має українські відповідники 1) міцний (чай), 2) твердий (характер), 3) товстий (матеріал, стіна), 4) насичений (розчин), 5) перен. вагомий (слово), 6) сильний. Наявність одного (або кількох) спільних значень, схожих за своїм звучанням полісемантичних слів у чеській та українській мовах, призводить до механічного перенесення й інших значень даного багатозначного слова, незважаючи на те, що вони не збігаються. Інколи для механічного перенесення значення достатньо навіть часткової спільності складових елементів основного поняття. Так, наприклад, ототожнення чеського *kostým* та українського «костюм» відбувається через те, що в основі цих значень лежить загальне поняття «одяг», хоч *kostým* означає лише жіночий костюм на відміну від *oblek* (чоловічий костюм), тоді як в українській мові костюм - це і чоловічий, і жіночий, і дитячий. Аналогічно до цього українським «ягода» можна позначити будь-яку ягоду взагалі, тоді як чеське *jahody* - це тільки полуниці (*lesní jahody* - суниці).

Слід відзначити також специфічні риси чеських та українських ПДП. У той час, як, скажімо, англо-російські або німецько-російські чи французько-українські ПДП у переважній більшості є запозиченнями (чи то прямими запозиченнями з мови-джерела у мову, яка їх запозичує, чи то запозиченнями в обох мовах з третьої, наприклад, латинської, грецької), то наявність чесько-українських або чесько-російських ПДП зумовлюється, як правило, іншими причинами - їх спільним прототипом у мові-основі. Саме тому семантичні розходження лексичних одиниць у розгляданих слов'янських мовах призводять до того, що спільне з погляду походження слово набуває різних значень у чеській та українській мовах, наприклад: *čeled'* - 1. робітники, 2. біол. сімейство, 3. лінгв. гніздо (а не челядь - *poddaný, služebnictvo, čeládka*).

Окреме зауваження треба зробити щодо інтернаціоналізмів, які є водночас у словниковому складі зіставлюваних мов. Існує помилкова думка про те, що інтернаціоналізми у різних слов'янських мовах з погляду семантичного майже тотожні, тому вони не становлять будь-яких перешкод у процесі сприйняття тексту (про це писав М. С. Заричкий). Однак і серед лексичних одиниць цієї категорії можна зустріти «підступних друзів» перекладача, напр.: демонстрація - *demonstrace* (на знак протесту), пор. *májová manifestace* і *protestní, protivládní demonstrace*; лектор (1. викладач іноземної мови у вузі, 2. рецензент, 3. лектор) і лектор (*přednášec*). Як свідчать наведені приклади, відбулися розходження значень і зміна у функціонуванні інтернаціона-

лізму в першому випадку (демонстрація); у другому - слово «лектор» (із лат. *lector* - читач) у чеській мові має значно більше значень, ніж в українській, хоча в одному із значень («доповідач») чеська й українська лексеми збігаються.

Результати наших спостережень показують, що ПДП становлять труднощі не тільки для тих, хто тільки-но починає вивчати мову або ще недостатньо володіє нею - ПДП часто виявляються каменем спотикання і для тих, хто вже добре опанував чеську мову, так би мовити, володіє нею на вищому етапі.

Література:

- БУБЛИК, В. Н.: Гносеологічні основи контрастивного аналізу. Нариси з контрастивної лінгвістики. К., 1979, с. 12.
- РУСАНІВСЬКИЙ, В. М.: Семантичні процеси розвитку української лексики. Історія української мови. Лексика і фразеологія. К., 1983, с. 640-676.
- СУПРУН, А. Е.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию. IV Международный съезд славистов. М., 1958, с. 33-35.
- ГОТЛИБ, К. Г. М.: О словаре «ложных друзей» переводчика, М., 1972, с. 436-448.
- БУДАГОВ, Р. А.: Ложные друзья переводчика. Человек и его язык. М., 1974, с. 141-147.